

SZÉLPÁL LÍVIA

A történelem jövője: bevezetés egy nem hagyományos történetírás (*unconventional history*) elméletébe

„Amikor én diák voltam, egész egyszerűen arra tanítottak minket, hogy objektív történész-ként lehámozzuk történeti dokumentumaink fiktív komponenseit, hogy ezáltal elérhessük a valódi tényeket. [...] Én más utat szeretnék járni.”¹ Ezekkel a sorokkal kezdi Natalie Zemon Davis az Új Történelem (*New History*) egyik jelentős képviselője úttörő fontosságú tanulmányát, az 1987-ben megjelent *Fiction in the Archives*, melyben kiemeli, hogy folytatni szeretné a Hayden White által fémjelzett narratológiai forradalmat. Davis e munkájának jelentőségét mutatja, hogy több szempontból is átértelmezte a történelem narratív paradigmáját, sőt utat tört újabb tendenciáknak is a modern történetírásban, mint például a feminista történetírásnak, az *oral history*nak vagy éppen a mikrotörténelemnek. A jelen tanulmány is ezt az utat szeretné követni, vagyis megmutatni és bevezetni az olvasót egy „nem hagyományos történetírás” (*unconventional history*) világába, mely mind választott és kutatott témáiban, mind pedig formájában különbözik a hagyományos – nevezzük most úgy – akadémikus történetírástól, s melyet a jövő történelemének, vagyis a posztmodern történetírás kezdetének tartanak.

Ez a „nem hagyományos történetírás” az Egyesült Államokban jelent meg – jobban mondva inkább ott alkották meg – az 1990-es években, s teret adott minden olyan új és alternatív történelemfelfogásnak és módszernek a *Journal of Unconventional History* című folyóiratban, amit az akadémikus történettudomány nem fogadott be. Az *unconventional history* fogalom magyarázatának kísérlete és egy átfogó tanulmányosorozat a témában először a *History and Theory* történelemfilozófiai folyóirat 2002. decemberi számában tűnt fel.² Magyarországon, tudomásom szerint, elsőként 2004-ben egy nemzetközi történész konferencián – melyen több neves történész mellett Hayden White is részt vett – tartott előadást erről a témáról Ewa Domanska *Sincerity and the Discourse about the Past* címmel.³ Ahogy Majtényi György találóan megjegyzi, a „rég” történetírói iskolák megújítása

¹ Davis, Natalie Zemon: *Fiction in the Archives. Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-Century France*. Stanford, 1987. 3.

² *Unconventional History*. *History and Theory*, 41. (December 2002) 1–144.

³ *Historical Studies: Disciplines and Discourses*. An International Conference on the History and Theory of Historical Studies. Budapest, Central European University. 2004. október 21–24. A konferenciát a Közép-európai Egyetem (CEU) és a Pasts, Inc. Center for Historical Studies rendezte. A konferencia anyaga jelenleg még szerkesztés alatt és kiadás előtt áll.

rendszerint valamely reprezentatív eseményhez kapcsolódik:⁴ jelen esetben egy konferenciához és a *History and Theory* tematikus számához. Felvetődik a kérdés, hogyan is tudnánk meghatározni ennek a „nem hagyományos történetírásnak” (*unconventional history*) a fogalmát.

Ewa Domanska a fent nevezett előadásában az akadémikus és hagyományos történetírással szembenálló, ellen-történetírásként (*counter-history*) határozza meg azt a fajta történetírást, amely az áldozatok, kisebbségek, a másság és az elnyomottak történeteinek ad hangot, s amely szerinte Michel Foucault diskurzuselméletén alapul. Domanska a „nem hagyományos történetírás” kutatási területéhez sorolja a képregényeket, a fényképeket, a filmeket, az internetes honlapokat, művészeti alkotásokat mint történelmi forrásokat; műfaját tekintve pedig megemlíti, hogy a különböző stílusokkal való kísérletezés, ha tetszik, interdisciplinaritás jellemzi, s ebbe a kategóriába sorolja a szemtanú irodalmat (*witness literature*), az *oral history*-t, illetve az alternatív történetírást is.⁵ Ebből a szempontból nézve nagyon is pragmatista módon határozza meg a nem hagyományos történetírás fogalmát; egy használható, de véleményem szerint egyben nagyon is kihasználható múltat definiál.

Domanska előadása és fogalom meghatározása a *History and Theory* 2002-es „*Unconventional History*” című tematikus számára épül. Ennek a számnak a bevezetőjében Brian Fay fejtegeti a fogalom definiálásának problémáját, annak relatív voltát, és nem tud mást tenni, mint körülírni és szembeállítani azt „valami hagyományossal,” melyet más, pontosabb terminus hiányában „akadémikus történelemként” (*academic history*) határoz meg. Az akadémikus történelem definíció alatt olyan leíró történetírást ért, melyet hivatásos akadémikus történészek írnak, s amelyet ironikusan ahhoz az elhíresült amerikai legfelsőbb bírósági döntéshez hasonlít, amely a pornográfiát úgy definiálta, mint amelyet az ember valószínűleg akkor ismer fel, amikor nézi.⁶ A jelen tanulmánynak nem célja a történetírás „válságáról” elmélkedni, mégis Fay eme kijelentése elgondolkoztatja az olvasót: akkor mégis miért is érdemes ezt a nem hagyományos történetírást vizsgálni és kutatni? Fay véleménye szerint azért, mert új utakat nyit számunkra a múlt megértése felé, kibővíti a történettudomány kutatási területét, és feszegeti a történelmi reprezentáció korlátait, valamint rávilágít a hagyományos történetírás gyengeségeire, de egyben erősségeire is.⁷ Mindez azt feltételezi, hogy a múlt nem valami rajtunk kívül álló abszolút jelentéssel bíró valami, melyhez csak empirikus kutatási módszerekkel juthatunk el, hanem történetek sokasága, melyek személyes tapasztalatokon alapulnak a nyilvános történelem (*public history*) keretein belül. Ennek alapján úgy tűnhet, hogy az *unconventional history* terminus egyfajta újrafogalmazása az „objektivitásról,” a „történelmi hitelességről,” a „valóságról,” a „fikcióról” vagy a „tudomány” és „történelmi narratíva” viszonyáról folyó, történészeket megosztó vitának, melyet az ún. „nyelvi fordulat” (*linguistic turn*) idézett elő, s amely először az amerikai

⁴ Majtényi György: *Az „új kultúrtörténet”-ről. Nyelvi fordulat – kritikai fordulat – kulturális fordulat.* Aetas, 20. évf. (2005) 3. sz. 165. „Az új irányzatok megteremtésének emellett fontos momentuma még az új elnevezés megalkotása, létrehozásuk verbális gesztusa” érvel Majtényi, valamint a demonstratív esemény (konferencia) jellemző mozzanata lehet egy emblematisz személyiség felvonultatása, így Hayden White személyes megjelenése az említett konferencián mintegy „szentesítette” az új irányzat megszületését.

⁵ Domanska, Ewa: *Sincerity and Discourse about the Past* című előadása a CEU által szervezett fent említett konferencián.

⁶ Fay, Brian: *Unconventional History.* *History and Theory*, 41. (December 2002) 1.

⁷ Fay: *Unconventional History*, 6.

eszmétörténet (*intellectual history*) berkeiben, Hayden White⁸ 1973-ben megjelent *Meta-history* című művében nyert megfogalmazást. A „nyelvi fordulat” kifejezés a történészek szóhasználatában először az 1980-as évek elején bukkant fel, de csak az évtized vége felé kezdtek vitázni róla.⁹ Ennél azonban mégis többről van itt szó; ennek a „nem hagyományos történetírásnak” a megjelenését egy olyan paradigmaváltás feltételezte a történettudományban, melyet Új Történelemnek, angolszász terminussal élve *New History*nek neveznek. Az 1980-as évektől kezdődően jelentős hatással volt az amerikai történetírásra a francia *Annales* kör történelemfelfogása. Az *Annales* szerkesztői 1988-ban, majd 1989-ben szerkesztőségi jegyzetben fordultak a történészvilághoz, és új módszerek alkalmazását, az interdiszciplináris módszertan megteremtését tűzték ki céljuknak a történettudományon belül. Ezen felhívás címe nyomán szokás kritikai fordulatról (*critical turn*) beszélni a történetírásban.¹⁰

Az Új Történelem mozgalma már nem ismeretlen téma a magyar szakirodalomban, hiszen a Thomka Beáta szerkesztésében és válogatásában 2000-ben megjelent Narratívák tanulmányosorozat 4. kötete *A történelem poétikája* címmel¹¹ közöl magyarra fordított esszéket olyan jeles szerzőktől, mint Peter Burke vagy Frank R. Ankersmit, akik az Új Történelem táborába tartoznak. Mégis érdemes kitérőt tenni és alapvető fogalmi különbségeket tisztázni az Új Történelem elméletével kapcsolatban, és megvilágítani a különbséget az Új Történelem (*New History*) és az újhistorizmus (*New Historicism*) között, amely különbségtétel még mindig hiányzik, és ezért gyakran összerosódik e két irányzat a magyar szakirodalomban.

I.

Az Új Történelem (*New History*) nem volt és nem is lesz soha azonos az újhistorizmussal (*New Historicism*). Habár a posztmodern és az újhistorizmus összefonódása Jürgen Pieters szerint felveti a kérdést, hogy vajon az újhistorizmus a posztmodern történelem-elmélet irodalmi–kritikai változata-e,¹² Judith Newton szerint mégis inkább irodalomkritikaként értelmezhetjük, amely megújult érdeklődéssel fordult a történettudomány felé.¹³ Az újhistorizmus gyakorlata visszahelyezi az irodalmi műalkotást a történeti kontextusba, de nem a pozitívista forráskutatás céljából, hanem azért, hogy megvilágítsa, „minden irodalmi szöveg elválaszthatatlanul összekapcsolódik más szövegek, diskurzív gyakorlatok előállítá-

⁸ Hayden White műveinek fordítását lásd az Aetasban: White, Hayden: *A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában*. (Ford.: Deák Ágnes) Aetas, 11. évf. (1996) 1. sz. 98–118. és White, Hayden: *A történelem poétikája*. (Ford.: Kisantal Tamás és Szeberényi Gábor) Aetas, 16. évf. (2001) 1. sz. 134–164. Hayden White-tal készített interjút az Aetas számára Kisantal Tamás és Krommer Balázs: „... humanista vagyok, és szerintem a humaniorák lényegében az olvasásról szólnak.” *Beszélgetés Hayden White történésszel*. Aetas, 20. évf. (2005) 1–2. sz. 259–269.

⁹ Noiriél, Gérard: *A történetírás „válsága.” Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudományválasztól napjainkig*. (Ford.: Czoch Gábor et. al.) Budapest, 1996. 151.

¹⁰ Majtényi: *Az „új kultúrtörténet”-ről*, 164.

¹¹ Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, 2000.

¹² Pieters, Jürgen: *Új Historizmus: posztmodern történetírás a narratológia és a heterológia között*. (Ford.: Lábadi Zsombor–Bereck Annamária) Aetas, 18. évf. (2003) 3–4. sz. 219.

¹³ Newton, Judith: *Family Fortunes: „New History” and „New Historicism.”* *Radical History Review*, No. 43. (1989) 5.

sával és áramlásával”.¹⁴ Ezt Stephen Greenblatt *rezonanciának* nevezi, ami feltételezi, hogy az irodalmi művek nem önálló, ideális entitások, amelyek magukban hordozzák jelentésüket, hanem kultúraspecifikusak. Az adott kultúrába a szöveg beágyazódik, míg maga a kultúra is szövegszerűvé válik az olvasó számára.¹⁵ Így az újhistorizmus gyakorlata túlmegy az Új Kritika (*New Criticism*) ahistorikus formalista szövegkritikáján. Az Új Kritika a szöveget autonóm és önmagában álló entitásnak tekintette, mely azt feltételezte, hogy az irodalmi alkotás univerzális jelentésekkel és inherens értékkel bír, s így a kritikus feladata az, hogy szövegközeli olvasattal (*close reading*) helyesen interpretálja azt.

Ezzel szemben az újhistorizmus gyakorlata, a reneszánsz tanulmányokból kinőve, azt feltételezi, hogy az irodalmi és nem irodalmi szövegek egymástól elválaszthatatlanul áramlanak, beágyazódva a társadalmi kapcsolatok és anyagi tevékenységek hálózatába.¹⁶ Így a szövegértelmezés a szerző, az olvasó, a társadalmi intézmények, konvenciók, ideológiák és gyakorlatok közti dialógus terméke, vagyis az irodalmi alkotásokat történeti kontextusokban kell vizsgálni. Mindemellett az újhistorista szövegértelmezés módszertanának lényeges részét alkotja az ön-reflexív *metaperspektíva*, amellyel az újhistoristák önnön befolyásoltságukra és motivációikra kívánnak rávilágítani.¹⁷ Az újhistorizmus a *kultúra poétikájaként* a kulturális tudományok (*cultural studies*) területén belül átjárhatóságot biztosít a különböző tudományok és gyakorlatok között, így Claire Colebrook szerint elmosza a határokat a hagyományos történetírás és az irodalomkritika között is.¹⁸ Ennél fogva az újhistorizmus az irodalmi szövegeket nem tekinti autonóm, a társadalmi és történeti kontextusuktól különálló entitásoknak, s ellenzi a hagyományos történetírás nagy narratíváit és annak pozitívista objektivitására és igazságtartalomra törekvő módszertanát. Így az újhistorista gyakorlat Louis Montrose szerint a történelmet textuálisnak, míg a szövegeket történetinek tekinti.¹⁹

A különböző meghatározások közül Hayden White definíciója tűnik leginkább helytállóknak, mely az újhistorizmus gyakorlatát egy olyan kísérletként írja le, amely megpróbálja összekapcsolni azt, „amit *néhány* történész a történelem tanulmányozásában a »formalista« tévedésnek tart (kulturalizmus és textualizmus), azzal, amit *néhány* formalista irodalomelmélet-író az irodalomtudományok »historista« tévedésének tart (genetizmus és referencialitás)”.²⁰ Összességében elmondhatjuk, hogy az újhistoristák a történelemhez fordultak, leginkább nem az érdeklődésük középpontjában lévő irodalomról szerezhető információkért, hanem azért a módszertani tudásért és gyakorlatok sokaságáért, melyet a történelmi megközelítés adhat.²¹

Ezzel párhuzamosan az Új Történelem a történettudomány berkein belül a „nyelvi fordulattal” átértelmezte a történetírást, és a korábbi pozitívista történelemszemlélettel el-

¹⁴ Kiss Attila Atilla: *Hatalom, szubjektum, genealógia: az irodalom kulturális poétikája az újhistorizmusban*. Helikon, 9. évf. (1998) 1–2. sz. 5.

¹⁵ Greenblatt, Stephen: *A reneszánsz költészet rezonanciája*. (Ford.: Matuska Ágnes) Aetas, 14. évf. (1999) 1–2. sz. 302.

¹⁶ Veeseer, Aram H. (ed.): *The New Historicism Reader*. New York, 1994. 2.

¹⁷ Kiss: *Hatalom, szubjektum, genealógia*, 6.

¹⁸ Colebrook, Claire: *New Literary Histories. New Historicism and Contemporary Criticism*. Oxford, 1997. 2.

¹⁹ Montrose, Louis A.: *Professing the Renaissance: The Poetics and Politics of Culture*. In: Veeseer, Aram H.: *The New Historicism Reader*, 23.

²⁰ White, Hayden: *Megjegyzés az újhistorizmushoz*. (Ford.: Nemes Péter) Helikon, 9. évf. (1998) 1–2. sz. 35.

²¹ White: *Megjegyzés az újhistorizmushoz*, 42–43.

lentétben újra felszínre hozta a történelem poétikáját, vagyis tudatosította a történelmi narratíva irodalmi természetét, mely a felvilágosodáskor levált a történetírásról, s annak tudatalattijává vált. A történetírás lényegében az irodalmi reprezentáció alfaja volt szaktudománnyá válásáig.²² A történelmi valóság és fikció elválasztása végett a szaktudomány „az írott történelmet a szép kategóriájának rendelte alá, a fenséges kategóriáját pedig elnyomta”²³ a történelmi gondolkodás retorikamentesítésével. Hayden White *Metahistory* című munkájában *tropológiájával* visszatért Vico történelemfelfogásának poétikus logikájához, amikor is a történelmi szöveget olyan narratív diskurzusként definiálta, melynek mély strukturális tartalma általában poétikus és alapvetően nyelvi természetű, s amely paradigma metahistorikus elemként funkcionál minden történelmi munkában.²⁴ A *Metahistory* tipológiájában White három lehetséges interpretációs stratégiát különböztet meg, melyek a szöveg mély struktúrájában gyökereznek. A cselekményesítéssel vagy narrativizálással a történész szubjektív módon egy történetbe helyezi el a történelmi tényeket, melyeket a „történelmi mezőből” önkényesen választ ki. A formális érveléssel való magyarázat a cselekményesítés után következik, mely azt takarja, hogy a történész egy cselekménysémát alkalmaz, ami által jelentéssel ruházza fel az elbeszélést.²⁵ Majd az ideológiai implikációkkal a történész az elbeszélést kontextusba helyezi, vagyis az általa elmondottaknak a jelenre vonatkozó morális, ideológiai és politikai relevanciáját fejezi ki.²⁶ Ennél fogva a történész lényegében poétikus cselekedet hajt végre, amelyben előre körülhatárolja azt a történelmi mezőt, mely alapján létrehozza a történelmi szöveget, s amely által megpróbálja interpretálni a múltat,²⁷ és kísérletet tesz megfelelni a Ranke-i doktrínának, vagyis rekonstruálni azt, ahogy a történelmi esemény valójában a múltban történt (*wie es eigentlich gewesen*). Így a narrativista történetfilozófia meg kívánja tartani azt, ami helyénvaló a történelem természettudományos és irodalmi megközelítésében, és távol tartja magát mindkét szélsőségtől.²⁸

Mind az Új Történelem, mind pedig az újhistorizmus megegyezik abban, hogy azt vallja, a nyelv, illetve a jelentések rendszerei nem *a priori* kategóriák, hanem mesterségesen megkonstruáltak, történelemspecifikusak, és így a nyelven keresztül nem juthatunk el egy abszolút igaz, ideológiától mentes értelmezéshez.²⁹ Ezáltal mindkét kritikai irányzat szembehelyezkedik a historizmus univerzális történelemfelfogásával, mely feltételezte a nyelv esszencialista, általános igazságokat közlő természetét. A historizmus mint szellemi mozgalom a 18. század vége felé alakult ki a felvilágosodás természetjogi felfogásával szemben, és alapja az a feltevés, hogy a természet és a történelem jelenségei gyökeresen különbözők, így ez a társadalom- és kulturális tudományok számára teljesen más kutatási

²² Gossman, Lionel: *Between History and Literature*. Cambridge, 1990. 227.

²³ White, Hayden: *A történelmi értelmezés politikája: szaktudománnyá válás és a fenséges kiszorítása*. In: uő.: *A történelem terhe*. (Szerk. Braun Róbert) Budapest, 1997. 222.

²⁴ White, Hayden: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore, 1973. IX.

²⁵ White: *Metahistory*, 5–7.

²⁶ Marnó Dávid: *A reprezentáció politikája: Hayden White utópikus realizmusa*. Café Babel, 12. évf. (2003) 1–2. sz. 25–26.

²⁷ White: *Metahistory*, 30–31.

²⁸ Ankersmit, Frank R.: *Hat tézis a narrativista történetfilozófiáról*. (Ford.: Leiszter Attila és Mester Tibor) In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, 2000. 111–112.

²⁹ Newton: *Family Fortunes*, 5.

módszert követel, mint a természettudományok esetében.³⁰ Ezt a módszertant a Ranke által megfogalmazott doktrína képviseli, amely azt tanítja, hogy a történész feladata nem a prédikáció vagy a történelem feldíszítése, hanem a tényeket objektívan, szigorúan követve elmondani a történeti igazságot, úgy elbeszélni, ahogy az valójában történt, ezt azonban Iggers szerint a történettudományban félreértelmezték.³¹ Így Ankersmit a narrativizmust a historizmus modern örökösének tartja – mely utóbbi nem keverhető össze Popper historicizmusával –, hiszen mindkettő elismeri, hogy a történész feladata lényegében interpretatív, viszont azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a narrativizmus a múlt narratív interpretációira irányul, nem pedig arra, hogy milyen is lehetett a múlt maga. Ennél fogva a történeti narratíváknak kettős funkciója van: egyrészt megkísérlik leírni a múltat, másrészt meghatározzák a múlt egy specifikus narratív interpretációját.³²

Ennek értelmében Ankersmit megkülönböztet egy régi, hagyományos és egy új tendenciát a második világháború utáni történetírásban. A hagyományos régi történetírást (*old historiography*) az ún. kettős transzparencia elve (*double transparency postulate*) határozza meg; vagyis a tradicionális historizmus feltevése szerint a szövegek áttetszők, amennyiben egyrészt közvetlen hozzáférést biztosítanak a történeti valósághoz, másrészt pedig nem viselik magukon az őket létrehozó történész szándékainak és értelmezési kritikájának lenyomatát.³³ Ezzel szemben az Új Történetírás, a pszichoanalitikus irodalomkritikához hasonlóan, azt kívánja felfedni, ami a szöveg látszólagos nyitott önprezentációja mögött van, ennél fogva pontosan a szöveg válik a hagyományos történetírás tudatalattijává.³⁴ Ankersmit szerint a pszichoanalitikus irodalomkritika módszereinek és elméleteinek használata gyakori az Új Történetírásban. Ebben az értelemben talán nem meglepő, amikor White a tropológiát a történeti szöveg tudatalattijához hasonlítja a *Figural Realism* című könyvében.³⁵ Összefoglalva, az Új Történetírás a szöveget állítja a középpontba, vagyis a történelmi szöveg áttetszés nélküliségét, különböző értelmezési lehetőségeit és kétértelműségét világítja meg. Ankersmit értelmezése szerint a szöveg már nem olyan réteg, amin keresztül rálátás nyílik akár a múltra, akár a történész alkotói szándékára, hanem olyasmi, amit a történésznek önmagában kell vizsgálnia.³⁶

A textuális történelem White értelmezésében sarkalatos pont a posztmodern és a hagyományos történetírás közötti vitában, olyan értelmezési lehetőséget biztosít, amely ellenszegül az objektivitás ideológiájának, és rá kíván mutatni a fikcionalitás problémájára. Ez az oka annak, állítja White, hogy a nem hagyományos történetírás gyakorlatát ritkán köve-

³⁰ Iggers, Georg G.: *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig.* (Ford.: Telegdy Bernát–Gunst Péter) Budapest, 1988. 13. Itt meg kell jegyezni a historizmus terminus ambivalenciáját is. Az angol nyelvben két ellentétes gyakorlat leírására szolgál: egyrészt a *historicism* fogalmán a spekulatív, Hegel, Spengler és Toynbee által kidolgozott és alkalmazott történelemfilozófiát értjük (Lásd: Popper, Karl: *A Historizmus nyomorúsága* című könyvét), másrészt a *historism* fogalma a Ranke és követői által megfogalmazott objektivista és rekonstruktív történész módszertant takarja. Lásd: Pieters: *Új Historizmus*, 216. Pieters Frank Ankersmitet idézi. Lásd: Ankersmit, Frank: *Aesthetic Politics: Political Philosophy Beyond Fact and Value.* Stanford, 1996. 375–376.

³¹ Iggers: *A német historizmus*, 102–103.

³² Ankersmit: *Hat tézis a narrativista történetfilozófiáról*, 113–117.

³³ Ankersmit, Frank R.: *History and Tropology: The Rise and Fall of Metaphor.* Berkeley, 1994. 126. Lásd még: Pieters: *Új Historizmus*, 217.

³⁴ Ankersmit: *History and Tropology*, 129.

³⁵ White, Hayden: *Figural Realism. Studies in the Mimesis Effect.* Baltimore, 2000. 155.

³⁶ Ankersmit: *History and Tropology*, 128–129.

tik „hivatásos” történészek, mivel foglyai a szaktudomány szövegmerevségének és az igazság keresésének. Mindemellett azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy bármennyire is kritizálja a posztmodern történetírás az objektivitás ideológiáját, ez nem jelenti szükségszerűen, hogy ellenszegül az igazságnak, és a fikció és a hazugság ábrázolása mellett kötelezi el magát. Inkább azt jelenti, hogy a posztmodern történetírást sokkal inkább érdekli a valóság és a hiteles ábrázolás, mint az igazság; valamint felismerte a valóság megkonstruált voltát a történeti diskurzusból és annak tárgyában, a szövegben. Ez az oka annak, hogy a posztmodern később jelentkezett a történettudományban, és sok tekintetben más jelentéssel bír, mint az irodalomtudományban. Ezt a „fáziskésést” talán az a tény is magyarázhatja, hogy a történettudományban eddig elsősorban elméleti jellegű posztmodern munkák születtek, melyektől mint a történeti gyakorlattól látszólag messze álló absztrakt problémától a történész szakma távol tarthatta magát.³⁷ White értelmezésében a posztmodern történetírás „szövetségre” lépett az irodalomtudománnyal, még pontosabban, annak modernista formájával, mivel annak kísérlete a valóság korlátainak feszegetésére meghaladott sok olyan distinkciót, amelyek később dogmává váltak, valamint megerősítették az objektivizmus illúzióját a modern társadalomtudományokban.³⁸ White hét pontban foglalja össze azokat a distinkciókat, melyeket a posztmodern történetírás meghaladott:

1. A különbségtételt az események és azok reprezentációi között a diskurzusból. A posztmodern történészek hisznek abban, hogy az események léteznek és léteztek a valóságos világban, de azáltal, hogy meg kívánjuk azokat jeleníteni, szükségszerűen az alkotói torzítás csapdájába esünk.

2. A különbségtételt a történeti dokumentumok és a(z irodalmi) szövegek között. A posztmodern történészek hisznek abban, hogy minden (írott) dokumentum szöveg, illetve akként kezelendő, s ezáltal megnyitja a történeti dokumentumot „szépirodalmi” fikcionális aspektusának kritikája felé, illetve felfedi referenseinek szisztematikus torzítását.

3. A különbségtételt a(z irodalmi) szövegek és azok társadalmi kontextusa között. A posztmodern történészek úgy gondolják, hogy a társadalmi kontextus is szöveg, illetve csak szövegeken keresztül érthető meg, vagyis megkérdőjelezi azt az objektivista állítást, hogy míg a szövegeket a lehető legszigorúbb hermeneutikus technikákon keresztül lehet csak értelmezni, addig a kontextus közvetlenül hozzáférhető.

4. A különbségtételt a prózai és a figuratív nyelv között. A posztmodern történészek szerint minden olyan kísérlet, ami arra irányul, hogy leírjuk vagy ábrázoljuk a valóságot a nyelvben, abba a ténybe ütközik, hogy nincs prózai nyelv, tehát minden nyelv lényegében figuratív. Mindezek alapján a textualisták úgy hiszik, hogy a szöveg mindig többet mond, mint amit elmondani látszik; vagyis az igazság tartalmát csak az értelmezés után állapíthatjuk meg. Így az igazság vagy a tények nem interpretálhatják a szöveget, mivel az igazság bármely verziója csak egy másik szöveg lenne.

5. A különbségtételt a diskurzus tárgya és alanya között. A posztmodern történészek szerint a diskurzus alanyát mindig helyettesíti annak látható referense. Az objektivizmus összekeveri ezt a megkonstruált alanyt a referenssel. Valójában nem az események vannak megkonstruálva, hanem először is a tények, és azután a diskurzus alanya. A történeti rep-

³⁷ Deák Ágnes: *A történelem, mint veszélyzetett faj? Viték a posztmodern történetírásról*. Aetas, 9. évf. (1994) 3. sz. 155.

³⁸ White, Hayden: *Postmodernism and Textual Anxieties*. In: *Approaching the Humanities*. Course Reader. Budapest, Central European University, Fall Semester 2004., A kézirat megjelent: White, Hayden: *Postmodernism and Textual Anxieties*. In: Witoszek, Nina – Bo Strath (ed.): *The Postmodern Challenge: Perspectives East and West*. London, 1999. 27–45.

rezentációban ennek a kettős konstrukciónak a folyamata viszi egyre távolabb és távolabb a történezt a referenstől. A posztmodern objektivizmus tudatában van saját megkonstruált voltának, és ezt a megkonstruált világot diskurzusának alanyává teszi.

6. A különbségtételt a tény és a fikció között. Mivel a tények önmaguk is nyelvi konstrukciók, „leírás általi események”, a tényeknek nincs valósága a nyelven kívül, így míg az események megtörténhetnek, tényként való reprezentációjuk felruhazza őket a textualitás minden attribútumával.

7. A különbségtételt a történelem és az irodalom között. A posztmodernizmus előfeltételezi, hogy mivel a történetírás elsősorban narratív diskurzus, nincs lényeges különbség a történelmi valóság *reprezentációi* és a képzelt események *reprezentációi* között.³⁹

Összességében elmondhatjuk, hogy az Új Történelem feltételezi azt, hogy a nyelv átjárhatatlansága miatt a történészek nem képesek a ranke-i értelemben rekonstruálni a múltat, ahogy az valójában történt, még akkor sem, ha a forrásaikat abszolút jelentéssel ruházzák fel. Így a történészek munkái nem a valóban megtörtént dolgokat reprodukálják, hanem inkább valamilyen kitüntetett és torzított nézőpontból ábrázolják azokat. Az Új Történetírás újfajta elbeszélésformát és stíluskísérleteket is feltételez. Arra a kérdésre, hogy a történeti narratíva milyen fajta elbeszélés legyen, a filmtörténész Siegfried Kracauer felveti – még előbb, mint Hayden White –, hogy a modern regényben, főként Joyce-nál, Proustnál és Virginia Woolfnál megfigyelhető írói technika, a „temporális egység” megbontása egyszerre nyújt lehetőséget és intéz kihívást a történészek számára.⁴⁰ Így a történeti elbeszélés új formája inkább alkalmasabb olyan alternatív nézőpontú és témájú események ábrázolására, melyeket a hagyományos történetírás elhanyagolt. Peter Burke találóan megjegyzi, hogy az olyan filmes és/vagy irodalmi technikák, mint a *flashback*ek, vágások, a színhely és a történet változtatásának helyes használata segíthetik a történészek munkáját az események és struktúrák közti kapcsolatok felfedésében és az összetett nézőpont megjelenítésében.⁴¹

A narrativista történetfilozófiával párhuzamosan – Peter Burke szerint azzal rivalizálva – tűnt fel egy másik új tendencia, név szerint a francia *la nouvelle histoire* az *Annales* iskola berkeiben, hogy aláássa a hagyományos történetírás paradigmáját totális történelem (*l'histoire totale*) koncepciójával. Peter Burke szerint az angolszász Új Történelemre a francia *Annales* iskola történelemfelfogása volt a legnagyobb hatással. Az Új Történelem jellemzőit Burke a hagyományos történetírással szembeállítva határozza meg, amely megkülönböztetést érdemes röviden áttekinteni. Míg a hagyományos történelem lényegében politikátörténet, és sok más történetet, úgymint a művészettörténetet vagy a tudománytörténetet marginalizált, addig az Új Történelem minden emberi tevékenységgel foglalkozik. Így az Új Történelem az *Annales* iskola totális történelemszemléletéhez igazodik, amely magában foglalja például a gyermekkor, a halál, az örület, a gesztusok, a test, a nők vagy éppen az olvasás történetét. Ez a fajta kulturális relativizmus azt feltételezi, hogy a valóság társadalmilag és kulturálisan megkonstruált, és a kutatás középpontba emeli a korábban perifériára szorult témákat és módszereket. Mindemellett az Új Történelem, szemben a hagyományos elbeszélő történetírás specifikus, rövid időt átölelő, kiemelt eseményeket és egyéneket feldolgozó történelemszemléletével, a múlt hosszú távú folyamataira, változá-

³⁹ White: *Postmodernism and Textual Anxieties*, 13–15.

⁴⁰ Burke, Peter: *Az eseménytörténet és az elbeszélés felélesztése*. (Ford.: Kisantal Tamás) In: Thomka: *Narratívák* 4. 42.

⁴¹ Burke: *Az eseménytörténet és az elbeszélés felélesztése*, 51–52.

saira (*la longue durée*) és struktúraanalízisére koncentrál. Míg a hagyományos történetírás felülről nézi a múltat, és a „nagy emberek nagy tetteire” koncentrál, addig az Új Történelem, vizsgálódási tárgyát tekintve a hétköznapi emberek magán történeteit (*personal history*) vagy éppen a populáris kultúrát helyezi a középpontba. Az Új Történelem forrásait tekintve is különbözik a hagyományos történetírástól. Míg az utóbbi leginkább az írott történeti emlékek és dokumentumok vizsgálatán alapul, addig az új történelem beemeli kutatásának tárgyai közé az „emberi tevékenységek dokumentumait,” a vizuális és szóbeli kultúrát is. A hagyományos analitikus történeti magyarázatokkal szemben az Új Történelem a részletekre és újabb kérdésfelvetésekre koncentrál. Végezetül az Új Történelem szembe helyezkedik azzal a hagyományos paradigmával, hogy a nagy betűs Történelem objektív lenne.⁴² Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy az Új Történelem áthágja a hagyományos történelemszemlélet alaptételét, hogy létezik egy valóságos, objektív empirikus módon megismerhető történelem, illetve nem hisz abban, hogy a történelem szerepe a prófécia, az örökkévaló értékek és kulturális tradíciók átörökítése lenne. Az Új Történelem kutatási témáiban, módszereiben, elbeszélésformáiban és interpretációs technikáiban különbözik a hagyományos történelemszemlélettől.

Az Új Történelemben gyökerező „nem hagyományos történetírás” (*unconventional history*) a populáris kultúra módszerei felé fordulva vizsgálja a korábban perifériára szorult régi/új tendenciákat, a történelmi reprezentáció problémáit, mint például az „alternatív történetírást” vagy a „filmés történetírást.” A nem hagyományos történetírás, szemben a pozitivistá történetírás igazságigényével, inkább a hitelesség (*authenticity*) elvére kíván hagyatkozni, ezért szándékosan megszegi és felrúgja a történetírás konvencióit és hagyományos bizonyítási eljárásait (filológiai ellenőrizhetőség, tudományos stílus stb.). Gavriel Rosenfeld tanulmányában egy kitűnő példáját hozza a nem hagyományos történetírásnak Robert Sobel *For Want of a Nail: If Burgoyne Had Won at Saratoga* című alternatív történeti monográfiájának említésével.⁴³ Sobel munkája abban különbözik a többi alternatív történeti elbeszéléstől, hogy szerzője történeti monográfiaként alkotta meg, amely bővelkedik kitalált lábjegyzetekben és bibliográfiai adatokban. Ahogy Robert A. Rosenstone találóan megjegyzi: míg a posztmodern történetírás elméletéről szóló tanulmányok burjánzának, addig a gyakorlatban igen kevés történeti munkát nevezhetünk posztmodernnek.⁴⁴ A „nem hagyományos történetírás” a posztmodern történetírás gyakorlati megvalósulásának tekinthetjük, amely elmosza a határokat a tényszerűség és a fikció között, és az irodalmi műveket, illetve a filmeket már nemcsak történeti kontextusuk kedvéért vizsgálja, mint például az újhistorizmus, hanem történelmi dokumentumokként tekint rájuk. Ezért, habár az Új Történelem segítette elő a „nem hagyományos történetírás” megszületését, mégsem tekinthetjük annak alágazatának, inkább egy újabb paradigmaváltásnak, amely áthágja még az Új Történelem határait is. Az *unconventional history* abban a tekintetben hasonló az újhistorizmushoz, hogy forrásainak tárgya gyakran nem történeti dokumentum, hanem irodalmi műalkotás, mint például a vizsgált irodalmi művek Madhumalati Adhikari és Marjorie Becker tanulmányaiban, melyek a *History and Theory* tárgyalt tematikus számá-

⁴² Burke, Peter (ed.): *New Perspectives on Historical Writing*. Cambridge, 1991. 2–6.

⁴³ Rosenfeld, Gavriel: *Why Do We Ask „What If?” Reflections on the Function of Alternate History*. *History and Theory*, 41. (December 2002) 90–102. Lásd: Sobel, Robert: *For Want of a Nail: If Burgoyne Had Won at Saratoga*. London, 1997.

⁴⁴ Rosenstone, Robert A.: *The Future of the Past. Film and the Beginnings of Postmodern Historiography*. In: Sobchack, Vivien (ed.): *The Persistence of History*. Cinema, Television and the Modern Event. New York, 1996. 201–202.

ban jelentek meg. A „nem hagyományos történetírás” az ön-reflexív, többszólamú diskurzusra törekszik, amely a narratíva műfaján keresztül, az olvasó befogadási érzékeire hatva, gyakran a vizuális kultúra közreműködésével közelíti meg a múltat, illetve alternatív nézőpontból vizsgálja azt, ezért nem interpretálja, hanem használja a múltat. Pontosan ezt a kérdést kelti fel az olvasóban a *History and Theory* tárgyalt tematikus száma: vajon létezik-e autentikus, vagyis hiteles történetírás a reprezentáció keretein belül anélkül, hogy átírnánk a történelmet?

II.

Frank R. Ankersmit történelmi tapasztalatként fogalmazta meg azt a fajta közvetlen érzékszervi tapasztalatot, melyet a vizuális reprezentáció tesz lehetővé azáltal, hogy közvetlen és autentikus kapcsolatba lép a néző a múlttal, amikor szemünkkel mintegy letapogatjuk a múltat képviselő tárgyat, és az önmegtapasztalás mozzanatában a múlt egy vonatkozása tükröződhet.⁴⁵ Hayden White ezt történeti képiségnek, *historiophoty*ként definiálta,⁴⁶ amely által bizonyos szubjektív kvázi/tényként kezelt érzetek, fogalmak megjeleníthetők a vizuális reprezentáció által, mint például a történelmi események tájképe, a színek, illetve a filmes ábrázolásban a tér-, időtömörítés a bahtyini *kronotóp* által. Ennek érzékeltetésére Ankersmit Francesco Guardi (1712–1793) *Árkád lámpással* című festményére hivatkozva kifejti, hogy a műalkotások vagy a történetírás formája és tartalma között folytonosság áll fenn, melyet White a forma tartalmának nevezett.⁴⁷ Így Guardi festményénél – csakúgy, mint a fényképeknél vagy a filmeknél – a vizuális ingerek szolgálnak az ott tárgyalt történelmi tapasztalat tárgyául, aminek legfontosabb aspektusa az, hogy közvetlen és egyidejűség képzetét keltő érintkezést tesz lehetővé a múlttal. Ennél fogva a képek, fényképek által kiváltott történelmi tapasztalatot tapogatózó látásként határozhatnánk meg, melynek során a néző megszűnik bizonyos távolságra helyezkedő nézőnek lenni. Ankersmit hivatkozik Merleau-Pontyra, akinek a tapogatózó látásra vonatkozó elképzelése megfeleltethető lehet a történelmi tapasztalat modelljének, melyben a látás jellemzői (távolság, individualitás, objektivitás, metafora) helyébe a tapintásérzék jellemzői (közvetlenség, önmegtapasztalás útján szerzett tapasztalat, az alany és a tárgy kontinuitása) lépnek.⁴⁸ A történelmi tapasztalatban közelről érint bennünket a múlt, mintegy szemtanúi lehetünk a múltnak (*eyewitnessing the past*) a vizuális médiumon keresztül, viszont azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ez a közvetlen kapcsolat a múlttal csupán illúzió,⁴⁹ de talán éppen erre van szükségünk.

A *History and Theory* tárgyalt tematikus számában mindenesetre az egyik legszembeötlőbb tény az, hogy a vizuális kultúrát már nem a történetírás „függelékeként” vagy pedagógiai kiegészítéseként vizsgálják, hanem újfajta történeti reprezentációként tekintenek rá. Mind Stephan Bann könyvrecenziója Philip Rosen *Change Mummified: Cinema, Historicity, Theory* című könyvéről,⁵⁰ mind pedig Robert A. Rosenstone esszéje⁵¹ Natalie Zemon

⁴⁵ Ankersmit, Frank R.: *A történelmi tapasztalat*. (Ford. Balogh Tamás) Budapest, 2004. 67.

⁴⁶ White, Hayden: *Historiography and Historiophoty*. *The American Historical Review*, Vol. 93. (1988) No. 5. 1193.

⁴⁷ Ankersmit: *A történelmi tapasztalat*, 31–35.

⁴⁸ Ankersmit: *A történelmi tapasztalat*, 82–84.

⁴⁹ Burke, Peter: *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidences*. London, 2001. 159.

⁵⁰ Bann, Stephen: *Review Essay on Philip Rosen, Change Mummified: Cinema, Historicity, Theory*. *History and Theory*, 41. (December 2002) 124–133.

Davis *Slaves on Screen* című munkájáról a film és a történelem kapcsolatát vizsgálja, és a filmes történetírás problematikáját boncolgatja. Több kérdés nyitva marad a két szerző tanulmányaiban, mint például az a pragmatikus kérdés, hogy beszélhetünk-e tényleges paradigmaváltásról a képi fordulat után, amely a (történelmi) filmeket nem csak történeti kontextusuk kedvéért vizsgálja, hanem mint tényleges történeti forrásokat. Az viszont teljesen egyértelművé válik, hogy a jelenkori reprezentációs és narratív technológiák a film és televízió műfaján keresztül elmosták az időbeli távolságot a jelen, a múlt és a jövő között, és átfogalmazták felfogásunkat a múlttól, vagyis egyre inkább eltolják a történelem fogalmát a tapasztalás felé. A hagyományos történetírás alapján a történeti esemény valamikor a múltban történt, amit aztán később rekonstruálnak, ezzel szemben a multimédia korában a történelem, úgy tűnik, most, a jelenben történik, közvetítik, ha tetszik, „előrecomagolják” számunkra, vagyis nemcsak nézői, résztvevői vagyunk a múltnak, hanem (ki)használjuk is; a történelem árucikké vált.⁵²

A *History and Theory* tematikus száma a „használható múlt” (*usable past*) kérdéskörét is feszegeti, és ennek alapján gondolja újra a történelem szaktudományát. Thomas V. Cohen tanulmányában egy reneszánsz kori gyilkosság több szempontból történő elbeszélésével mutatja be a narrativista történelemfilozófia kísérletező oldalát, s teszi mindezt pedagógiai céllal, hogy egyetemista diákjai „fejébe verje” a történelem narratív paradigmáját.⁵³ Madhumalati Adhikari és Marjorie Becker tanulmányai az irodalom és történelem kapcsolatára, illetve annak kényes egyensúlyára világítanak rá. Adhikari esszéjében a történelmi regényekben rejlő lehetőséget vizsgálja a múlt alternatív nézőpontból történő tanulmányozására. Többek között Michael Ondaatje *Az angol beteg* című regényén keresztül kívánja bemutatni, hogy az általa „fikcionális történelem”-ként definiált nem hagyományos történetírás amellelt, hogy a fikciót eszközként használja a múlt újragondolására, figyelembe veszi az emberi tényezőt (*human factor*), amit a hagyományos történetírás elhanyagol. Beckerhez hasonlóan egyfajta empatikus történelemről (*emphatic history*) beszél, amely bevonja az olvasót a múltba, közvetlen befogadási érzékeire hatva jeleníti meg a háborús trauma emberi tényezőit: a reményt, a bátorságot, a szerelmet, az önzést vagy éppen a megbocsátást.⁵⁴ Marjorie Becker tanulmányában egy hibrid történeti elbeszélésformának bemutatására tesz kísérletet, mely egyszerre posztkoloniális történelem, *oral history*, újságírás, fikció és önéletrajz. A *Talking Back to Frida* című ön-reflexív módon íródott esszé három nő történetének *ad hangot*, az eltérő és váltakozó narratológiai nézőpontokon keresztül kívánja bevonni az olvasót Frida Kahlo mexikói festőnő, Maria Enríquez (egy mexikói nő, akit szexuálisan zaklattak 1924-ben) és saját magán történetébe.⁵⁵

Az „alternatív történelem” műfaját mint a „nem hagyományos történetírás” egyik alágazatát mutatja be két tanulmány David J. Staley és Gavriel Rosenfeld tollából. A történeti tényeknek ellenszegülő (*conterfactual*) történelmi spekuláció műfaja a „mi lett volna, ha ...”

⁵¹ Rosenstone, Robert A.: *Review Essay on Natalie Zemon Davis, Slaves on Screen: Film and Historical Vision*. *History and Theory*, 41. (December 2002) 134–144.

⁵² Sobchack, Vivian: *History Happens. Introduction*. In: uő.: *The Persistence of History*, 4–7.

⁵³ Cohen, Thomas V.: *Reflections on Retelling a Renaissance Murder*. *History and Theory*, 41. (December 2002) 7–16.

⁵⁴ Adhikari, Madhumalati: *History and Story: Unconventional History in Michael Ondaatje's The English Patient and James A. Michener's Tales of the South Pacific*. *History and Theory*, 41. (December 2002) 47.

⁵⁵ Becker, Marjorie: *Talking Back to Frida: Houses of Emotional Mestizaje*. *History and Theory*, 41. (December 2002) 56–57.

kérdéskörét boncolgatja, a jövő történelméről beszél,⁵⁶ vagyis olyan szcenáriókat mesél el, melyek azt vitatják például, hogy mi lett volna, ha a náciak megnyerik a második világháborút, ha az amerikai függetlenségi háború nem történik meg, vagy ha az atombombát nem dobják le Japánra. Az „alternatív történelem” terminus használata – mutatnak rá a szerzők – igen sokszínű, eredete az angol nyelvű *alohistory* megnevezésből ered, de más elnevezés is használatos: *counterfactualism*, *virtual history* vagy *uchronia*, de a legáltalánosabban elterjedt mégis az *alternative history*, illetve az Egyesült Államokban az *alternate history*. Az „alternatív történelem” által használt források sokfélék, így lehetnek regények, novellák, filmek, televíziós műsorok, képregények, történeti monográfiák és esszék vagy éppen internetes honlapok.⁵⁷ Az „alternatív történelem” a múltat a jelen szemszögéből nézve használja fel olyan alternatív fiktív jövőképek megalkotására, mely a jelen társadalmi és politikai problémáiban gyökereznek.⁵⁸ Gavriel Rosenfeld divergáló pontoknak (*points of divergence*) nevezi azokat a sarkalatos világtörténeti jelentőségű eseményeket, melyek minden alternatív történeti munkában megtalálhatók, és ahonnan a múlt elfordul a valós történelemtől a fiktív jövőképekbe. Rosenfeld ezért az alternatív történetek két csoportját különbözteti meg: a fantasztikus és a rémálom szcenáriókat, melyek az Egyesült Államok hidegháború alatti történelméhez igazodva váltakoztak. Rosenfeld alternatív történetírásról szóló tanulmánya hiányt tölt be a jelenkori történetírásban, mivel átfogó módon mutatja be annak formáit, tulajdonságait és funkcióit, ami eddig talán csak az alternatív történelem rajongóinak szűk csoportja előtt volt ismeretes.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy a jelenkorban a hagyományos történetírás minduntalan szembekerül a történelmi reprezentáció korlátaival, ami újfajta történelemszemlélet kibontakozását segíti elő, és a metaforikus gondolkodás felé fog elmozdulni.⁵⁹ Egy olyan használható múlt (*usable past*) felé tartunk, Vivian Sobchack idézve, amely egyaránt szól a jelenhez és a jövőhöz.⁶⁰ Ennél fogva, a „nem hagyományos történetírás” és ezen belül is az „alternatív történelem” ez ideig kiaknázatlan területek, melyek lehetőséget nyújtanak a múlt többszólamú és alternatív nézőpontból történő megközelítésére, így a „nem hagyományos történetírás” a posztmodern történetírás gyakorlatban megvalósult alapja lehet. S hogy mi a történelem jövője? Talán az ön-reflexív, több nézőpontú, használható, magán és nem hagyományos történelem, amely feszegeti a reprezentáció korlátait. Mindenesetre a kérdés nyitott marad, Ankersmit hasonlatával élve: „Ha a történelmet mint egy fát képzeljük el, a modernista történész a figyelmét a fa törzsére irányozza, még akkor is, ha történetesen a leveleket vizsgálja, a törzsre vonatkozóan akar következtetéseket levonni. A posztmodern történész figyelme ezzel szemben kizárólag a levelekre irányul, a levelek azonban csak viszonylag lazán kapcsolódnak ehhez a fához, ha jön az őszi szél, szétfújja őket. A nyugati történetírásban pedig már beköszöntött az ős, egyetlen lehetőség az, ha összegyűjtjük a messzire sodort leveleket, és eredetüktől függetlenül tanulmányozzuk őket [...]”.⁶¹

⁵⁶ Staley, David. J.: *A History of the Future*. *History and Theory*, 41. (December 2002) 72–89.

⁵⁷ Az alternatív történetek reprezentatív vizsgálatával foglalkozó internetes honlap az Uchronia (elérhetőség: www.uchronia.net, hozzáférés: 2006. május 3.).

⁵⁸ Rosenfeld, Gavriel: *Why Do We Ask „What If?” Reflections on the Function of Alternate History*. *History and Theory*, 41. (December 2002) 90–103.

⁵⁹ Deák: *A történelem, mint veszélyeztetett faj?*, 159.

⁶⁰ Sobchack: *The Persistence of History*, 11–12.

⁶¹ Idézi Ankersmitet Deák: *A történelem, mint veszélyeztetett faj?*, 158.